

Rewindykacje

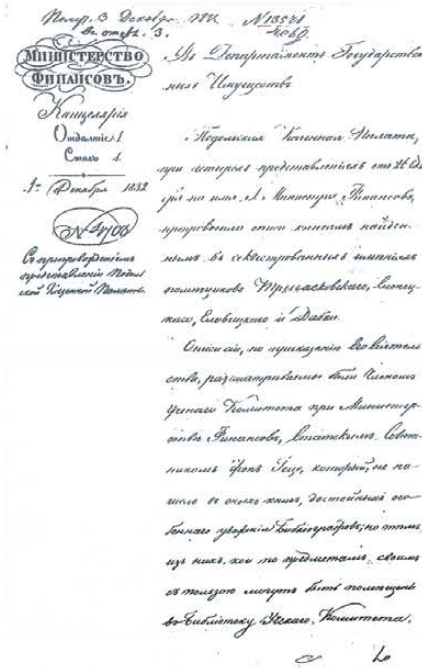
po traktacie ryskim (I)

...byłem świadkiem wywiezienia biblioteki Załuskich w Warszawie; było ono dokonane przez horde kozaków [...] tomy leżały jedne na drugich; gdy skrzynię wypełniono, zabijano ją deskami. W chwili, gdy zbijano jedną z tych skrzyń, przyszło im umieścić jeden wielki tom [...] oprawiony w salfan czerwony [...] zawierający wspaniałe sztychy wraz z objaśnieniami. [...] By go umieścić, szybko kozacy przecięli go i dwie części wsadzili do paki.

Ks. Georget S.J.
Sekretarz Ambasady Francuskiej w Wiedniu,
przebywający w tym czasie w Warszawie¹.

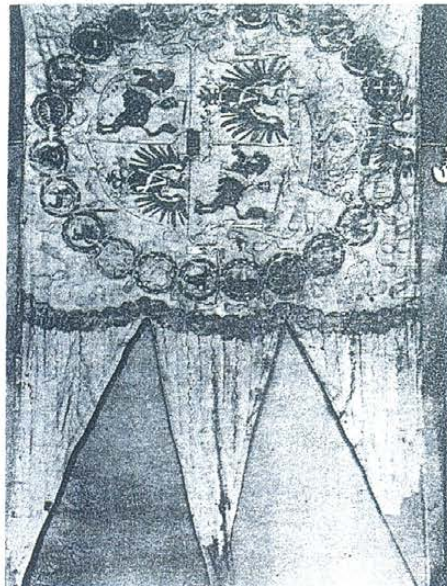
Traktat pokojowy zawarty w Rydze 18 marca 1921 r. między Polską a Rosją i Ukrainą regulował m.in. sprawy związane ze zwrotem zabytków kultury polskiej wywiezionych z Polski po 1 stycznia 1772 r. Od I rozbioru Polski do I wojny światowej do Rosji wywożono ogromne ilości archiwaliów, książek, dzieł sztuki i pamiątek historycznych. W 1772 r. wywieziono do Rosji zbiory Radziwiłłów z Nieświeża, obejmujące bibliotekę i archiwum (część została zwrócona do Nieświeża w 1905 r.). W 1794 r. zabrano muzea z gmachu Komisji Skarbowej, w 1795 r. z Warszawy wywieziono Bibliotekę Załuskich, 156 arrasów, sztandary, broń i wiele dzieł sztuki, w 1813 r. zbiór monet i medali z Nieświeża.

Po upadku powstania listopadowego wywieziono do Rosji wiele bibliotek: z Warszawy Bibliotekę Publiczną Uniwersytetu i Towarzystwa Przyjaciół Nauk, z Wilna Bibliotekę Uniwersytecką, bibliotekę Liceum Krzemienieckiego oraz prywatne, m.in. Sapiechów, Czartoryskich, Rzewuskich i inne. W tym okresie wywieziono również archiwa: orderów – Orła Białego i św. Stanisława, Sekretariatu Królestwa Polskiego, Rady Stanu, Księstwa Łowickiego, Wydziału Skarbowego Królestwa Polskiego. Z Uniwersytetu Warszawskiego wywieziono także Gabinet Rycin i Gabinet Numizmatyczny. Ze zbiorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie zabrano m.in. zbiory numizmatyczne, zbrojownię gen. Henryka Dąbrowskiego, 40 portretów książąt i królów polskich, obrazy m.in. Brodowskiego i Bacciarellego. Zabrano wiele obiektów należących do wy-

1

Przeszłości i jego liczne oddziały mające siedziby na terenie Rosji². W kwietniu 1917 r. w Moskwie trzeci zjazd delegatów polskich Organizacji Opieki nad Zabytkami powołał dwie instytucje: Radę Zjazdów i Wydział Wykonawczy Związku Organizacji Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Pozwoliło to w sposób bardziej zorganizowany i efektywny wykorzystać pracę ludzi ratujących i rejestrujących zabytki kultury polskiej pod kątem przyszłej rewindykacji. Ważnym wydarzeniem było powołanie Komisji Likwidacyjnej Królestwa Polskiego, której przewodniczył Aleksander Lednicki. Komisja współpracowała z Wydziałem Wykonawczym. W październiku 1917 r. Wydział I Komisji Likwidacyjnej ds. Królestwa Polskiego w Petersburgu postanowił, że zwrotowi podlegają wszystkie wywiezione z Polski zbiory państwowe i prywatne o charakterze publicznym. Jednak 10 grudnia 1917 r. Komisja Likwidacyjna, w wyniku Dekretu Komisarza Ludowych, zakończyła działalność. Dekret ten mówił, iż Komisja Likwidacyjna ds. Królestwa Polskiego przechodzi w za-

posażenia Zamku Królewskiego (m.in. obrazy Canaletta), Belwederu, Łazienek i Arsenalu. Ponadto na podstawie ukazu carskiego wydanego w lutym 1832 r. przejęto mienie należące do przeszło 200 klasztorów. Akcją rabunkową na ziemiach polskich kontynuowano w do- brach prywatnych, w ramach represji po powstaniu styczniowym.

Podczas I wojny światowej wywiezio- no wiele archiwaliów z Warszawy, Wilna i Lwowa, ogromną liczbę dzwonów (wg danych TOnZP – 12 tys.), a przede wszystkim wyposażenie Zamku Królew- skiego w Warszawie (65 wagonów). Pol- skie dobra kultury przewożono głównie do Moskwy i Petersburga, ale też Kijowa, Charkowa i innych miast cesarstwa.

Wielki wkład w przygotowanie ma- teriałów do przyszłej rewindykacji miało Towarzystwo Opieki nad Zabytkami

Przeszłości i jego liczne oddziały mające siedziby na terenie Rosji². W kwietniu 1917 r. w Moskwie trzeci zjazd delegatów polskich Organizacji Opieki nad Zabytkami powołał dwie instytucje: Radę Zjazdów i Wydział Wykonawczy Związku Organizacji Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Pozwoliło to w sposób bardziej zorganizowany i efektywny wykorzystać pracę ludzi ratujących i rejestrujących zabytki kultury polskiej pod kątem przyszłej rewindykacji. Ważnym wydarzeniem było powołanie Komisji Likwidacyjnej Królestwa Polskiego, której przewodniczył Aleksander Lednicki. Komisja współpracowała z Wydziałem Wykonawczym. W październiku 1917 r. Wydział I Komisji Likwidacyjnej ds. Królestwa Polskiego w Petersburgu postanowił, że zwrotowi podlegają wszystkie wywiezione z Polski zbiory państwowe i prywatne o charakterze publicznym. Jednak 10 grudnia 1917 r. Komisja Likwidacyjna, w wyniku Dekretu Komisarza Ludowych, zakończyła działalność. Dekret ten mówił, iż Komisja Likwidacyjna ds. Królestwa Polskiego przechodzi w za-

wiadywanie komisarza do spraw narodowościowych polskich. Urząd prezesa Komisji Likwidacyjnej znosi się. Reorganiza- cję wewnętrzną Komisji Likwidacyjnej poleca się komisarzowi do spraw narodowościowych polskich. Kredyty na utrzymanie Komisji Likwidacyjnej poleca się komisarzowi do spraw narodowościowych polskich.

W kraju powołano Biuro Prac Kongresowych, które zajmowało się opracowywaniem materiałów służących późniejszej

2

rewindykacji. Prace były prowadzone m.in. przy współpracy z Wydziałem Archiwów Państwowych. Zbierano informacje na temat obiektu przed wywiezieniem z Polski, okoliczności jego wywozu, późniejszych losów na terenie Rosji i ostatniego miejsca przechowywania. Na podstawie zebranego materiału dokonano następującego podziału:

1. Mienie kulturalne

a) straty o charakterze pamiątkowym i muzealnym: zbiory ze Skarbcza Koronnego, zbiory Stanisława Augusta, urządzenie Zamku Królewskiego w Warszawie, zbiory Arsenalu Warszawskiego, przedmioty z kościołów warszawskich, insygnia koronacyjne z Izby Skarbowej w Warszawie, urządzenie pałacu Brühla, posąg księcia Józefa Poniatowskiego, antepedium z katedry w Chełmie, urządzenie oraz archiwum Banku Polskiego;

b) straty o charakterze muzealno-naukowo-bibliotecznym: zbiory Uniwersytetu i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, Uniwersytetu i Obserwatorium Astronomicznego w Wilnie, Muzeum Starożytności w Wilnie, zbiory i archiwum Liceum Krzemienieckiego;

c) straty biblioteczne: biblioteki Żaluskich, Korpusu Kadetów w Kaliszu, Jezuitów (później Pijarów) w Połocku, Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie, Akademii Duchownej w Wilnie, Komisji Prawniczej w Warszawie, Rady Stanu Królestwa Polskiego w Warszawie, świeckie i klasztorne;

d) straty w zbiorach prywatnych: Radziwiłłów, Czartoryskich, Sapiehów, Zamoyskich, Rzewuskich, Sanguszków i inne.

2. Archiwa dawne

a) ogólnopaństwowe: Metryka Koronna, Rady Nieustającej, Komisji Edukacyjnej, Straży Praw, Komisji i Policji Marszałkowskiej, powstania kościuszkowskiego, Prezydenta Miasta Warszawy Ignacego Zakrzewskiego, Stanisława Augusta Poniatowskiego, sekretarza Stanisława Augusta – Frieseego, orderów – Orła Białego i św. Stanisława, Heraldii Królestwa Polskiego, sądowne, Komisji Rządowej b. Wydziału Przychodów i Skarbu, Zarządu Duchownego Królestwa Polskiego, Departamentu Górnictwa, Księstwa Łowickiego, General-Gubernatorstwa Warszawskiego, Kancelarii General-Gubernatora Warszawskiego, Sztabu Warszawskiego Okręgu Wojennego, Centralne Wielkiego Księstwa Litewskiego.

3. Bieżące registry: akta administracyjne ewakuowane w okresie wojny.

Po zakończeniu wojny polsko-sowieckiej przystąpiono do negocjowania traktatu pokojo-

wego. 24 września 1920 roku w Rydze podczas plenarnego posiedzenia, przewodniczący obu delegacji przedstawili deklaracje, które miały stanowić podstawę do późniejszych rozmów. W punkcie 11. deklaracji J. Dąbski przedstawił stanowisko delegacji polskiej: *Oparcie kwestii obopólnej likwidacji i pretensji na wzajemnym uznaniu, iż dla Polski nie powstanie żadne zobowiązanie lub ciężar z powodu dawniejszej przynależności do Rosji, obopólne zrzeczenie się własności państwowej na terytorium drugiej strony, zwrot wszelkich archiwów, bibliotek i przedmiotów sztuki wywiezionych z Polski od czasu jej rozbioru, przyznanie dla Polski praw najwyższego uprzywilejowania w sprawie zwrotu i rekompensaty za szkody powstałe przez rosyjską wojnę domową*³

W wyniku żmudnych negocjacji, w preliminariach pokojowych podpisanych 12 października 1920 r., uzyskano zobowiązanie strony radzieckiej o reewakuacji polskiego mienia wywiezionego do Rosji. Negocjacje zakończyły się podpisaniem traktatu, którego artykuł XI dotyczył dóbr kultury. Punkt 15. tego artykułu przewidywał, iż wykonaniem postanowień zajmie się Mieszana Komisja Specjalna.

Jacek Miller

Przypisy:

¹ Sochaniowicz K. Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski z Rosji. Warszawa 1921, s. 8

² Miller J. Działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości na terenie Rosji. w: „Cenne, bezcenne, utracone” nr 1/98, s. 2

³ Sochaniowicz K. op. cit., s. 54

Ilustracje:

1. Faksymile dokumentu dotyczącego konfiskaty bibliotek prywatnych w guberni podolskiej (1832 r.). Centr. Państw. Arch. Hist., S. Petersburg, Zesp. 384, inw. 15, jedn. 202, k. 38

2. Chorągiew Zygmunta Augusta (fot. K. Jaworski, 1929 r., d. zbiory TOnZP) z: *Ocalić przeszłość dla przyszłości*. Pod red. R. Brykowskiego. Warszawa 1985

3. Głowy z Sali Poselskiej Zamku na Wawelu (z: *Muzeum Polskie*, [1] 1917). W grudniu 1921 r. 24 głowy wraz z 4 arrasami powróciły do Polski.

Literatura:

1. Dokumenty dotyczące delegacji polskiej w Komisjach Mieszanych – Reewakacyjnej i Specjalnej w Moskwie. T. 1-8. Warszawa 1922-24.

2. Kaczkowski J. Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863, Warszawa 1918

3. Kuntze E. Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji. Kraków 1937

4. Pruszyński J. Ochrona zabytków w Polsce. Warszawa 1989 „Geneza, organizacje, prawo”

5. „Muzeum Polskie” (pod red. M. Treter, Kijów) [1] 1917, [2] 1918